

Dr inż. Wojciech Przegon

Akademia Rolnicza
w Krakowie

NIEZNANY PLAN DÓBR ORDYNACJI ZAMOJSKIEJ W ZBIORACH ZAMOJSKIEGO ARCHIWUM

W zbiorach Archiwum Państwowego w Zamościu znajduje się nieznaną w literaturze poświęconej Ordynacji Zamojskiej mapę dóbr ordynackich.¹ Takim podstawowym źródłem jest tutaj inwentarz materiałów kartograficznych archiwum ordynackiego znajdującego się w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie², który wymienia 6 zbiorczych map całej ordynacji, dwie z 2 poł. XIX w., pozostałe z lat międzywojennych. Niestety, nie jest znana dokumentacja kartograficzna z pierwszych dwu wieków istnienia ordynacji.³ W niezwykle cennym, przedwojennym opracowaniu źródłowym A. Tarnawskiego dotyczącym najstarszych dziejów ordynacji znajduje się mapka ordynacji odtworzona przez autora wg stanu na rok 1605. Tego rodzaju uproszczone, schematyczne mapki zawierające nazwy wsi wchodzących w skład ordynacji opracowali do własnych wydawnictw także inni autorzy, jak R. Orłowski i J. Kasperek.⁴ Mapy z prawdziwego zdarzenia, niosącej pełną informację o ordynacji nie ma, jeśli nie liczyć dużej, oryginalnej, barwnej mapy ordynacji wykonanej w latach 20-tych XX w. bezpośrednio na ścianie w budynku d. zarządu dóbr ordynacji w Zwierzyncu.

O mapie znajdującej się w zamojskim archiwum do tej pory wiadomo było tylko bezpośrednio z inwentarza archiwalnego. Jest to mapa, stanowiąca zaktualizowaną wersję mapy lubelskiej,⁵ wskazuje na to identyczny tytuł i zbliżone wymiary, jest jednak wg przytoczonych pomiarów o 17 lat późniejsza. Nosi tytuł „*Plan zbiorowy dóbr Ordynacji Zamojskiej położonej w guberni Lubelskiej powiat: Zamojskim, Biłgorajskim, Janowskim, Tomaszowskim w części Krasnostawskim i Hrubieszowskim z pomiarów dopełnionych od roku 1875 do 1906 przez geometrów Ł. Dorantta, K. Skórzewskiego, K. Pożerskiego, A. Sikorskiego na związku trygonometrycznym z podstawy pomiaru Kraju przez generała Tenera*”.⁶ W tytule planu podano więc czas jego powstania, zakres terytorialnego opracowania, materiały na podstawie których kartowano oraz nazwiska jego autorów. Sporządzony został w skali miary nowopolskiej 1:40000.

Dla genezy jego powstania należy się kilka wyjaśnień. W latach 1865-1900 sporządzony został dla potrzeb ówczesnej Centralnej Kancelarii Ordy-

nacji Zamojskiej z siedzibą w Zwierzyńcu zbiór dokumentów geodezyjno-kartograficznych obejmujących swym zasięgiem obszar byłej Ordynacji Zamojskiej. Zbiór ten określa się terminem „kataster zamojski”.⁷ Opracowany został staraniem i na zlecenie XIV ordynata Tomasza Franciszka Zamoyskiego,⁸ a prace przy nim kontynuowano za życia jego syna, XV ordynata, Maurycego Klemensa Zamoyskiego.⁹

Do czasu wydania ukazu o uwłaszczeniu gruntów włościańskich¹⁰ w Ordynacji Zamojskiej istniało wiele map jednostkowych (obrębowych) poszczególnych wsi, folwarków, lasów itp., sporządzonych przez geodetów kluczowych według zasad polskiej instrukcji z 1839 r. w skalach 1:4000 lub 1:5000. Mapy te wykorzystywano również do przeniesienia, pruską metodą „szpilkowania”, szczegółów sytuacyjnych na jednolite mapy wykonywane w skali 1:5000 po roku 1864.

Po przeprowadzeniu od roku 1864 czynności związanych z uwłaszczeniem włościan oraz po wykonaniu map separacyjnych dla poszczególnych tabel likwidacyjnych, powstał w 1906 r. operat ewidencyjny gruntów Ordynacji Zamojskiej, nazywany katastrem zamojskim. Był on następnie stale aktualizowany przez Biuro Ordynacji w Zwierzyńcu i dzięki temu nadawał się do wszelkich prac geodezyjnych aż do czasów współczesnych. W okresie międzywojennym został między innymi wykorzystany do likwidacji serwitutów, a po drugiej wojnie światowej do przeprowadzenia reformy rolnej oraz do sporządzenia „mapy użycia ziemi” dla tych obszarów.

Plan zbiorowy dóbr Ordynacji Zamojskiej z 1906 r. przedstawia się jako rozległa plansza, o wymiarach 264 x 254 cm złożona na 26 części. Rysunek planu wykonany na kartonie przyklejono na płótno. Przy krawędziach złożenia widać drobne ubytki i odklejenia kartonu dlatego też niezwłocznie należałoby ten cenny dokument kartograficzny poddać konserwacji.

W dolnym lewym rogu umieszczono tytuł planu wraz z klauzulą o treści: *Zgodność niniejszego planu zbiorowego składającego się z 13 sekcji z pierworysami sporządzonymi przez wyżej wymienionych Geometrów i znajdujących się w archiwum Ordynacji Zamojskiej poświadczam. Geometra przysięgły kl. 2-iej Julian Sikorski.* Pod nazwiskiem przybito pieczęć geodety. Poniżej narysowano podziałkę transwersalną w skali miary nowopolskiej 1:40000, opisaną w prętach.¹¹

Na prawo od wyżej przytoczonej klauzuli umieszczono objaśnienia kolorów, przyjętych dla poszczególnych form użytkowania ziemi. Zastosowano farby wodne akwarelowe. Zabudowania oznaczono schematycznie podkolorowując je ciemnym brązem. Ogrody oznaczono ciemną zielenią, pola orne kolorem różowym, łąki zgniłą zielenią, pastwiska jasną zielenią, lasy kolorem szarym, bagna niebieskimi kreskami, wody kolorem niebieskim, nieużytki jasnym brązem oraz drogi również jasnym brązem. Z prawej strony objaśnień umieszczono strzałkę kierunku północy.

Na planie widać narysowaną siatkę kwadratów. Boki kwadratu w skali mapy mają po 600 prętów (2592 m). Powierzchnia kwadratu wynosi 1200

morgów (671.8440 ha). Wszystkich kwadratów jest 1304 z czego 480 w całości nie jest pokrytych treścią graficzną tak więc rysunek planu obejmuje około 63% powierzchni planszy.

Rysunek planu wykonany grafionem i piórkiem jest bardzo dokładny. Opisy wykonano pismem różnicowanym co do wysokości, grubości, pochyleń i koloru liter. Treść planu jest dobrze czytelna zarówno co do identyfikacji form użytkowania ziemi jak i do rozeznania struktury własności.

Plan dóbr Ordynacji Zamojskiej z 1906 r. jest planem sytuacyjnym. Przedstawia strukturę użytkowania ziemi oraz strukturę władania gruntami

w granicach ordynacji. Terytorium ordynacji obejmowało ziemie powiatu zamojskiego, biłgorajskiego, janowskiego, tomaszowskiego oraz w części powiatu krasnostawskiego i hrubieszowskiego.

Dobra Ordynacji Zamojskiej od południowego-zachodu i południa graniczyły z terytorium Galicji. Na całej długości granica między ordynacją a Galicją została podbarwiona kolorem żółtym. Pozostałe granice między ordynacją a dobrami prywatnymi podkolorowano różnymi barwami. Opisa-no w sumie 71 dóbr przyległych. Na planie wyraźnie zaznaczono granice obszarów wyłączonych z opracowania geodezyjnego. Były to: miasto Zamość z obrębem gruntów, miasto Tomaszów, grunty miasta Szczepieszyna oraz miasto Biłgoraj.

Na planie, kolorami i znakami graficznymi, wyróżniono dziesięć form użytkowania ziemi. Są to: zabudowania, ogrody, pola orne, łąki, pastwiska, lasy, bagna, wody, nieużytki i drogi.

Schematycznie zaznaczono zabudowania folwarków, przy których występowały ogrody (ciemna zieleń), łąki (zgniła zieleń) i pastwiska (jasna zieleń). W strukturze użytków rolnych przeważały grunty orne opisane jako pola orne (kolor różowy). Tymi kolorami zaznaczono formy użytkowania ziemi należące do dóbr ordynacji. Natomiast nie rozróżniano kolorami form użytkowania ziemi obszarów wiejskich nie stanowiących własności ordynacji. Nieużytki (jasny brąz) występowały bardzo rzadko. Na przykład największą enklawę stanowiły wśród pól orných gruntów folwarku Lipiny Nowe.

Znaczne kompleksy pól orných występowały w folwarkach położonych na południe i zachód od Zamościa: Mokre, Płotki, Pniówek, Lipsko, Topornica, Wieprzec, Hubale, Partykularz oraz w folwarkach położonych na zachód od leśnictwa Turobin: Nowy Dwór, Stasin, Guzówka Główna, Turobin, Żabno.

Duże powierzchnie dóbr Ordynacji Zamojskiej obejmowały kompleksy leśne. Poszczególne leśnictwa opisano: Tomaszów, Józefów, Osuchy, Terespol, Szczepieszyn, Kosobudy, Stary Zamość, Turobin, Kocudza, Kru-szów, Kraśnik i Janów. Jako wyodrębnione fragmenty planu (zamieszczone w lewym górnym rogu planszy) przedstawiono tereny leśnictwa Strzelce i Lipa.

W kompleksach leśnych wyróżniono obręby z podziałami gospodarczymi lasu. Na przykład w leśnictwie Janów zaznaczono obręb Wolanowice, Jakuby, Wiąz, Czartoszowa. Cyframi rzymskimi oznaczono podziały w ramach obrębów.

Na planie została przedstawiona sieć komunikacyjna i hydrograficzna obszaru. Sieć drożna nieregularna, łączyła poszczególne miejscowości i folwarki. Wdzierała się w kompleksy leśne (drogi gospodarcze) oraz pól orných (drogi zbiorcze). Dukty leśne i drogi łączące poszczególne formy użytków rolných zaznaczono jako węższe od dróg komunikacji ogólnej.

Sieć hydrograficzną stanowiły rzeka San oraz mniejsze rzeczki i potoki, a także obszary bagienne i rybne stawy hodowlane. Koryta rzek opisano, a kierunki płynięcia wód oznaczono strzałką. Największe obszary bagienne także opisano, np.: „Wielkie bagna”, „Pod wielkim bagnem” czy „Rakowe bagno”. Znajdowały się one w leśnictwie Tereszpol.

Duża liczba małych enklaw bagiennych występowała w leśnictwie Kruśców. Obszary bagienne zaznaczono niebieską szrafurą, natomiast powierzchnie stawów rybnych zaznaczono kolorem niebieskim. Największy ich kompleks rozciągał się na południe od folwarku Topornica. Z kolei folwark Grusza Zaporska był położony na trzech wyspach otoczonych wodami stawu. Do zabudowań prowadziła wąska grobla.

Ponieważ plan dóbr Ordynacji Zamojskiej jest planem sytuacyjnym dlatego sieć hydrograficzna jest pomocna w odczytaniu konfiguracji terenu.

Dokumentalna wartość planu tkwi w szczegółowym odzwierciedleniu struktury użytkowania i władania gruntami. Plan zawiera szereg elementów mówiących o ówczesnych walorach środowiska naturalnego i kulturowego człowieka.

Specjaliści różnych dyscyplin naukowych oraz grup zawodowych, jak: geodeci rolni, leśnicy, planiści, urbaniści, geografowie osadnictwa, historycy gospodarki, inżynierowie środowiska itd. mają doskonały materiał porównawczy do analizy zmian stosunków własnościowych, form użytkowania ziemi, lesistości, procesów urbanizacyjnych, sieci komunikacyjnej i hydrograficznej obszaru, który obejmuje plan. Informacje zawarte w treści planu mogą służyć ogólnym koncepcjom rewitalizacji niektórych fragmentów krajobrazu kulturowego.

Plan może stać się dokumentem poznawczym dla indywidualnych użytkowników (kolekcjonerów) map oraz turystów penetrujących tereny Zamojszczyzny. Na przykład zwiedzając okolice takich miejscowości letniskowo-wypoczynkowych jak Zwierzyniec czy Susiec można przekonać się w jakim stopniu uległ przekształceniu stan zagospodarowania krajobrazu w ciągu ostatnich stu lat.

Zasady powstania materiałów kartograficznych katastru zamojskiego są znane. Planu zbiorowego dóbr Ordynacji Zamojskiej nie poddano gruntownej analizie geodezyjno-kartograficznej. Stan jego zachowania wskazuje, że nie powinien on być wykorzystywany do pomiarów, które mogłyby być pomocne w opracowywaniu szczegółowych projektów urządzeniowo-rolnych, zagospodarowania przestrzennego, urbanistycznych itp.

Natomiast na planie można dokonywać pomiarów dzięki zamieszczonej podziałce transwersalnej. Można przeliczać wyniki pomiarów w prętach na współczesne miary metryczne, eliminując częściowo wpływ deformacji papieru. Podstawowa trudność istnieje w wyborze i identyfikacji tych samych punktów na mapie i w terenie. Porównanie rzeczywistych, obliczonych analitycznie odległości między punktami położonymi w terenie z odległościami pomierzonymi graficznie na mapie stanowiłoby podstawę do ustalenia

stopnia ich zgodności. Jednak odszukanie w terenie punktów, które na mapie w sposób zgeneralizowany zostały oznaczone (np. zabudowa folwarków, młyny, karczmy) jest niemożliwe. Dlatego plan zbiorowy dóbr Ordynacji Zamojskiej z 1906 r. ma przede wszystkim wartość historyczną.

W celu ograniczenia dostępu bezpośrednio do egzemplarza mapy i zabezpieczenia jej przed dalszą destrukcją decyzją dyrektora archiwum w 2003 r. została skopiowana cyfrowym aparatem fotograficznym. Dla uzyskania najlepszej jakości reprodukcji wykonano 46 fotografii, każdą część mapy dzieląc dodatkowo na dwie osobne reprodukcje. Technika cyfrowa umożliwia teraz dokonywanie dużych powiększeń poszczególnych zdjęć. Mapa jest obecnie dostępna dla zainteresowanych na miejscu w archiwum za pośrednictwem płyty CD.

W 2005 r. będzie obchodzona czterechsetletnia rocznica śmierci Jana Zamoyskiego, założyciela ordynacji, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Przed pałacem Zamoyskich w Zamościu przewiduje się odsłonięcie pomnika tego męża stanu, mecenasa kultury i założyciela Akademii. Rocznicą ta stanowi doskonałą okazję do wydania drukiem unikalnego planu ordynacji znajdującego się w zbiorach archiwum w Zamościu.

Przykładem podobnego wydawnictwa w formie atlasu jest Plan Kołłątajowski miasta Krakowa z 1785 r. w opracowaniu Michała Odlanickiego-Poczobutta i Zofii Traczewskiej-Białek.¹²

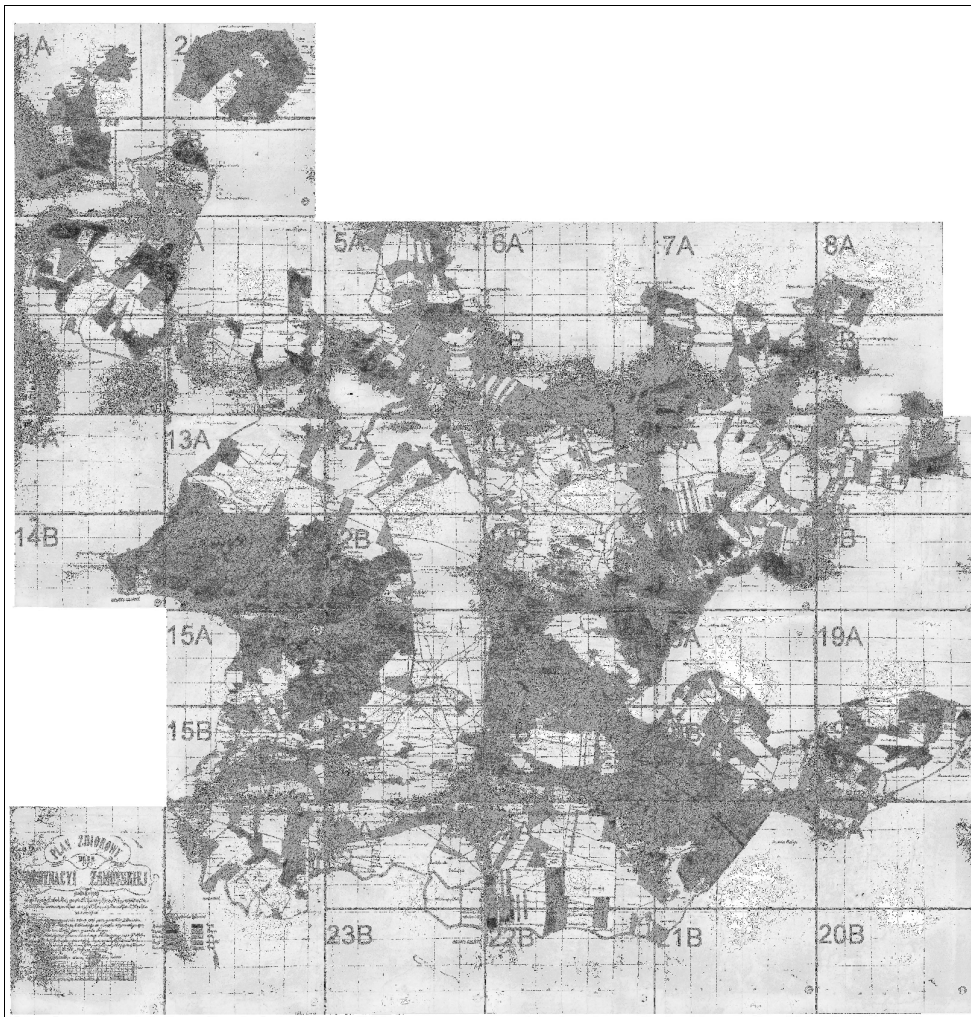
Autor wyraża przekonanie, że wszystkie inne plany i mapy związane z była Ordynacją Zamojską, a także opracowania kartograficzne dotyczące samego Zamościa¹³, powinny doczekać się naukowej analizy geodezyjno-kartograficznej, dokładnej systematyki i albumowego wydania.¹⁴

PRZYPISY

1. Przekazana została do archiwum w 1990 r. przez Państwowe Biuro Notarialne w Zamościu wraz z dokumentami i planami dóbr ordynackich. Archiwum Państwowe w Zamościu, Hipoteka Ordynacji Zamojskiej i dóbr wydzielonych z ordynacji 1802-1949.
2. *Inwentarz materiałów kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca 1786-1941*, oprac. A. Pawłowska-Wielgus, NDAP, Warszawa 1971.
3. *Inwentarz materiałów...* poz. 2-7, w archiwum lubelskim znajduje się mapa o formacie 252 x 255 cm (1:40.000) oraz „plan dóbr ordynacji” złożony z 654 sekcji (1:5000). Mapy z 1924 mają skalę od 1:160.000 i 1:80.000, a mapa z 1928 - 1:40.000 (złożona z 13 sekcji).
4. A. Tarnawski *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605)*, Lwów 1935; R. Orłowski *Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 1963. J. Kasperek *Gospodarka folwarczna Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w.*, Warszawa 1972. W archiwum zamojskiej Delegatury Służby Ochrony Zabytków znajduje się mapa ordynacji sporządzona przez dr Jana Góraka w skali 1:100.000.
5. *Inwentarz materiałów...* poz. 2.
6. Przytoczono oryginalną pisownię tytułu planu.
7. Nazwę „kataster zamojski” wprowadzili do literatury geodezyjnej inżynierowie Andrzej Kiszczak z Lublina i Adolf Wróbel z Zamościa pisząc prace dyplomowe u prof. Wale-

- rego Federowskiego na WSI przy Politechnice Warszawskiej w latach 1965-1967. Próba dotarcia do oryginałów prac (2004 r.) nie powiodła się. W Zamościu żyje jeden z autorów, mgr inż. Adolf Wróbel, były dyrektor Wojewódzkiego Biura Geodezji i Terenów Rolnych w Zamościu.
8. Tomasz Franciszek Zamoyski (1832-1889). Zarząd nad ordynacją przejął w 1866 r. W połowie tegoż roku, przekształcił Kontrolę Zarządu Dóbr w Zarząd Dóbr i siedzibę nowej jednostki administracyjnej umieścił w Zwierzyńcu. Z pomocą zarządu ordynat porządkował gospodarkę leśną, z dzierżawcami gruntów zawierał nowe umowy, tworzył osady, folwarki, reorganizował służbę leśną, likwidował serwituty i inne zobowiązania, których nie objęła reforma uwłaszczeniowa z 1864 r. W l. 1870-1880 Ordynacja uregulowała zobowiązania służebnościowe z 1358 osadami położonymi w 37 wsiach. W drodze dobrowolnych umów za zniesione serwituty ludność wiejska otrzymała 2500 ha ziemi ornej i lasów. M. Kozaczka *Poczet Ordynatów Zamoyskich*. Lublin 2004, s. 101-107; K. Czubara *Tomasz Franciszek Zamoyski*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, nr 4/18, Zamość 1988, s. 20-22.
 9. Murcy Klemens Zamoyski (1871-1939). W 1892 r. przejął od matki, Marii z Potockich Zamoyskiej i stryja Konstantego Zamoyskiego z Kozłówek zarząd nad ordynacją. Po śmierci Tomasza Franciszka Zamoyskiego, w 1889 r. ze względu na wiek i studia zagranicą nie mógł od razu zarządzać dobrami ordynacji.
 10. Najpóźniej uwłaszczenie włościan nastąpiło na ziemiach zaboru rosyjskiego. Pierwszy ukaz carski wydany został w 1861 r., jednak dopiero po upadku Powstania Styczniowego nastąpiło generalne uwłaszczenie na mocy ukazu z 1864 r. Reforma uwłaszczeniowa nie rozwiązała w Królestwie Polskim założonego problemu służebności i serwitutów. Po tym roku dobra ziemskie ordynacji i lasy zobowiązane zostały do świadczenia usług serwitutowych dla 15962 gospodarstw z 246 wsi. W tej sytuacji zarząd ordynacji dążył do likwidacji służebności, jednak proces ten przebiegał bardzo powoli. Dokumentami uwłaszczeniowymi były tabele nadawcze i tabele likwidacyjne, które stanowiły dokumenty potwierdzające prawa własności. W zbiorach prywatnych Adolfa Wróbla z Zamościa znajduje się „Instrukcja do wypracowania planu uregulowania służebności w Ordynacji Zamoyskiej” z 6 sierpnia 1909 r. sporządzona przez generalnego plenipotentą Karola Czarnowskiego (był plenipotentem w latach 1906-1920) i zaakceptowana przez ordynata Maurycego Zamoyskiego.
 11. 1 pręt = 15 stopom = 4.32 m; 1 m = 0.231481 pręta.
 12. M. Odlanicki-Poczobutt, Z. Traczewska-Białek *Plan Krakowa z roku 1785 zwany Kollatajowskim*. Zeszyty Naukowe AGH, Kraków 1978.
 13. Wykazy planów dotyczących Zamościa zamieszczali w swoich pracach: S. Herbst, J. Zachwatowicz *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936; A. Pawłowska *Plany i mapy Zamościa z XVII-XIX w.* (w:) „Zamość miasto idealne” pod red. J. Kowalczyka, Lublin 1980.
 14. Problemy te zasygnalizował Wojciech Przegon w czasie posiedzenia Sekcji Planowania i Architektury Wsi Komisji Urbanistyki i Architektury PAN O/Kraków w 2001 r. W. Przegon *Kartograficzne zamostiana*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych O/PAN w Krakowie, t. XLV/1, styczeń - czerwiec 2001, Wyd. „Secesja”, Kraków 2003, s. 143-145.

Plan zbiorowy dóbr Ordynacji Zamoyskiej *

* Na ilustracji widoczny jest dokonany w trakcie digitalizacji mapy w 2003 r. jej podział na 46 sekcji (każda część mapy podzielona dodatkowo na część A i B) ułatwiający poszukiwanie wybranego fragmentu mapy.